

ԱՐՄԱՇՈՒ ԴՊՐԵՎԱՆՔԻ ՎԵՐՋԻՆ ԴԱՍԱՐԱՆԸ

Տարադրութեան ու եղեռնի տարին, 1915, Արմաշու Դպրեվանքին մէջ կ'ուսանէինք: Ընդամէնը՝ 39 ուսանողներ, մէկ մասը Պոլսոյ եւ Բիւթանիոյ շրջակայ գիւղերէն, իսկ միւսը՝ Արեւմտահայաստանի ներքին դաւաճներէն:

Դպրեվանքը, քառորդ դարու մը շրջանին, 1890-1915, կրօնա-եկեղեցական եւ ազգային-գաղութարակչական աչքառու հաստատութեան մը համարաւը կերտած էր իր համար: Պոլսահայ թաղերու քարոզիչներն ու դաւաճի առաջնորդները նկատելի թուով մը Արմաշականներ էին, ազգին ու հայրենիքին նուիրուած հմուտ, լուսամիտ եւ ժրջան հոգիներ: Արմաշական մըն էր նաեւ Թրքահայոց նորընտիր պատրիարքը՝ յանձին Զաւէն Արքեպս. Եղիայեանին:

Դպրեվանքը, արդարեւ, բազմակողմանի առաւելութիւններով օժտուած կրթական բարձր հաստատութիւն մըն էր, բացառապէս օժտուած ուսուցչական հեղինակաւոր դէմքերու կազմով մը:

Մեսրոպ Եպս. Նաթոյեան*, վերատեսուչը, զբարբար եւ Հայ Եկեղեցական պատմութիւն կը դասաւանդէր:

Մինաս Մալեան՝ հայերէն եւ հայ դրականութիւն:

Մինաս Սէմէրեան՝ թուրքերէն եւ հայոց ու ընդհանուր ազգերու պատմութիւն:

Երուանդ Գարթալեան՝ ուսողական գիտութիւններ:

Րիչրտ Հարտի՝ Ֆրանսերէն:

Յակոբոս Այազեան՝ ձայնագրութիւն եւ երաժշտութիւն:

Ի դէպ այդ չքեղ իրականութեան, եւ դիւրաւ ընտելացած Դըպրեվանքի միջավայրին, կարգապահական կանոններուն, ուսմանց ծրագրին ու դաստաւանդութեանց, յամառօրէն փարած էինք մեր դասերուն, ապագայական երազներով օրօրուած:

Դպրեվանքի շրջափակէն ներս՝ արտաքին աշխարհի քաղաքական իրադարձութեանց շուրջ համառօտ եւ սահմանափակ տեղեկութիւններ մը կը ստանայինք միայն:

Սարաւէվոյի մէջ դահաժառանգի մը սպաննութիւնը համաշխարհային պատերազմի մը մղած էր ազգերը, պատերազմ մը, որուն մէջ մխրճուած էր նաեւ Թուրքիան:

Թաղական ճակատներու չփոթ, հակասական ու չոնդալից լուրերու հետ հեռզհեռէ չարադուշակ տեղեկութիւններ կը ստանայինք մեր ազգային-համայնական կեանքի շուրջ: Պոլսոյ մէջ հայ մտաւորականներու ձերբակալութիւնն ու աքսորը, Ապրիլ 24-ին, Քաաններու կախաղանը Պայազիտի հրապարակին միայն, Յունիս 15-ին, եւ զանդուածային բռնադատութիւն ու ջարդի պատմութիւններ սարսուռով կը համակէին մեր հոգիները:

Եացութիւնը զգալիօրէն կը վատթարանար, ու մենք դիւրէն ու դիւրէն խոռոված՝ դէպքերու զահավիժումը կը դիտէինք վախով ու երկիւղով:

* Դպրեվանքէն շրջանաւարտ 1905-ին: Յետագային Պատրիարք Թուրքիոյ Հայոց:

Դասարանի այն ուսանողները որոնք Պոլսոյ եւ Բաթանիոյ շրջակայ գիւղերէն էին, տուն վերադարձան, իրենց ծնողներու մօտ, իսկ Կարնեցի, Մըշեցի, Նըզնկացի, Բաքերդցի, Քղեցի, Խարքերդցի, Բաղէշցի, Խնուսցի, Տիգրանակերտցի, Սեբաստացի, Նուդկիացի, Ամասիացի եւ Արաքկիրցի ուսանողներն մնացինք Դպրեմանքի մէջ, որտեղէն սպասելով մեր ճակատագրին:

Այդ օրերուն, Յունիս-Յուլիս, 1915, Պոլսոյ կեդրոնական բանտի տընօրէն՝ մատահամարաւ Իսլահատի հրամանով ու հսկողութեամբ Իզմիտի, Պարտիզակի, Օվսաքլի ու Արսլանպէկի մէջ ծեծի ու չարչարանքի սպառնալիքով հայերը խմբովին կը տեղահանէին դէպի հեռաւոր ու անձանօթ վայրեր: Միայն խումբ մը քաջարի հայօրդիներ, մերժելով դժբաղդին ու դադիթի ամէն հրաման, լեռ բարձրացած էին, միշտ պատրաստ՝ գէնքի ու կռուի: Փառք հերոսներուն:

Յուլիսեան կէսօր մը, 1915, շրջանի թուրք չէթէն խարազանը ձեռքը՝ Դպրեմանք խուժեց իր արբանեակներով: Վանատան իր խուցին մէջ Յովհաննէս վարդապետը մահացու կերպով չարչարելէ եւ խոշտանգելէ յետոյ, մոլեղնած թուրքը բրտօրէն հրամայեց մեզ մեկնելու պատրաստուիլ «Հրաման կայ Իսթանպուլ դրկելու ձեզ, Պատրիարքարանը», գոռաց թուրք չէթէն, շնահան քրքիջ մը աչքերուն մէջ:

Լուռ էինք, անխօս էակներ, կասկածին ու յոյսին խորհուրդովը պարուրուած:

Հրամանը հրաման էր:

Յաջորդ առաւօտ, անձնական դոյքերու բեռ մը շայակած, խմբովին ճամբայ կ'ելլենք դէպի Իզմիտ: Կը քալենք երեք ոստիկաններու հսկողութեամբ, կը քալենք դանդաղ ու մօտակոտ, կը քալենք ու եւ կը նայինք, անդամ մըն ալ, եւ անդամ մըն ալ դիտելու Դպրեմանքի լուսաւոր պատկերը, որ ալ կը հեռանար, կը փաթթուէր հորիզոնին եւ կ'անհետանար:

Իրիկունը Իզմիտ կը հասնինք, Իզմիտի բանտը, ուր հարիւրաւոր հայ կալանաւորներ խուճապի մատնուած՝ պատերուն կը զարնուին, խաւար ճակատագրի մը սեւ փոթթրիկը հոգիներուն մէջ:

Դիւերը բանտին մէջ մնացինք, բացօթեայ, յոյնած, անհանգիստ, քնատ ու մտահոգ:

«Հրաման կայ Իսթանպուլ դրկելու ձեզ, Պատրիարքարանը», այդպէս բռն մեղի երէկ, ու այդ յոյսին կառնած հրամանի կը սպասենք:

Կէսօրին ոստիկանները մեզ կ'առաջնորդեն չղեկառքի կայարանը, ուր արեւին տակ փռուած մարդկային թշուառ էակներու բազմութիւն մը կը սպասէ, օրերով կը սպասէ ճամբայ ելլելու, ո՛վ գիտէ դէպի որ անձանօթ դողալթանները չարչարանքի ու մեռելութեան:

Յանկարծ «եալլա՛յ, եալլա՛յ» կը պոռչտայ մէկ ոստիկանը, դէպի մօտակայ չղեկառքը ուղղելով մեզ, եւ «Հայտար ֓աշա» ու «Իսթանպուլ» բառերը կը ծամծմէ ակոսներուն տակ, մի գուցէ խաբէական դիտաւորութեան մը բնայթով:

Բայց իրիկունը Պոլսոյ բանտին մէջ ենք: Ամէն վայրկեան նոր բանտարկեալներ կ'աւելնան, բոլորն ալ հայ, շուարած, խռով ու անհանգիստ, եւ թուրք ոստիկանները՝ դաժան ու հրամայողական:

Պատրիարքարանը տեղեակ է մեր կացութեան: Համաձայն կառավարական հրամանադրի, Պատրիարքարան պիտի փոխադրուինք: Դպրեմանքը Պոլսոյ Պատրիարքարանի հովանաւորութեան ենթակայ կրօնական հաստատութիւն մըն էր:

Վտանդաւոր ժամանակներ էին: Մինչեւ Սեպտ. 1915, մնացինք Պատ-
րիարքարանի մէջ, Պատրիարքարանի հակոդութեան ներքեւ, եւ միշտ Պատ-
րիարքարանի շրջափակէն ներս: Արդէն Պատրիարքարանն ալ խիստ հակոդու-
թեան տակ կը դռնուէր թուրք իշխանութեանց կողմէ:

Երբ դպրոցական տարեշրջանն սկսաւ, Սեպտ. 1915, Պատրիարքա-
րանի կարգադրութեամբ մեկնեցանք Մաքրի Գիւղ, Պէզազեան Երկրորդական
Վարժարանի մէջ շարունակելու մեր ուսումը:

Բարձրագոյն դասարանի աշակերտներ ենք, գիշերօթիկ: Շատ դո՛ւ
ենք, բախտաւոր եւ զրազած մեր դասերով: Պատկառելի դասախօսներ կ'այցե-
լեն վարժարանը, Եղիշէ Արքեպս. Դուրեան, Դաւիթ Սաշկոնց, հայր եւ որդի
Գարեգին եւ Գեղամ Գալաֆեաններ, Գէորգ Սիմֆէշեան, Կէլիպոլեան, եւ ու-
րիշ մեծութիւններ: Վարժարանի տնօրէնն ալ, Պօղոս Պէզազեան, կարեւոր
դէմք մը, մեծ մատահութիւն կը վայելէր կառավարական եւ ոստիկանական
շրջանակներու մօտ:

Համեմատաբար ազատ էինք վարժարանէն դուրս ելլելու, պտտելու
եւ զրօնելու:

Բայց դեռ անստոյգ եւ խարուսիկ օրեր էին: Տարեշրջանի դպրոցա-
կան դասաքննութեանց ատեն, Յունիս 1916, ոստիկանները թակեցին վարժա-
րանի դուռը, եւ առանց քանի մը վայրկեանի թոյլտուութեան, Արմաշական
աշակերտներս առաջնորդեցին դէպի Մաքրի Գիւղի ոստիկանատունը:

Այդ օրերուն թուրք կառավարութիւնը կը մճէր ջնջել Պոլսոյ Պատ-
րիարքութիւնը եւ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան հետ՝ Երուսաղէմի Հայոց
Պատրիարքութեան միացնել: Միաժամանակ, Զաւէն Պատրիարքն ալ Պաղատա
կ'աքսորուէր, իր ծննդավայրը, եւ մեզ ալ, որպէս կրօնական վարժարանի ու-
սանողներ, Երուսաղէմի Հայոց վանքը կը դրկէին:

Մաքրի Գիւղի ոստիկանատան մէջ մեզ հետ էին նաեւ արմաշական
Մամբրէ եւ Կարապետ արեղաները: Նոյնպէս Պէզազեան վարժարանէն երկու
ուսանողներ, Կարնեցի Գարեգին Փաստրիմաճեանի հօրեղբորորդւոյն երկու
ղաւակները, Գեղամ եւ Վահէ, նախկին աշակերտներ Պոլսոյ Մխիթարեան
դպրոցի:

Պոլսոյ կայարանը Փաստրիմաճեան տղաները անջատեցին մեզմէ:
Յետադային տեղեկացումք թէ՛ Պրուսայի մօտերը անբացատրելի չարչարանք-
ներով սպաննած են զանոնք:

Պոլսէն մինչեւ Երուսաղէմ բռնադատ ճամբորդութիւն մը կը մտա-
հողէր մեզ: Անապահով կը զգայինք, ենթակայ թուրք չէթենեքու յարձակում-
ներուն ու վայրագութեանց: Ուր երկաթուղու դիմ կար, կը ճամբորդէինք
չօգեկառքով, ալլապէս՝ հետիոտն, չարչարանքի ուղիներով:

Հայտար Փաշայէն երկաթուղային դանդաղ, երկար, ձանձրայի եւ
յոգնեցուցիչ զնացքէ մը յետոյ՝ մեր առաջին հանգրուանը եղաւ Գոնիայի խա-
ւար, խոնաւ եւ զարշահոտ բանտը:

Դուրսը՝ բանտին մօտ հետաքրքիր դէմքեր մեզ կը դիտեն կարեկցու-
թեան մը նայուածքներով: Անոնցմէ մէկը վարանոտ քայլերով կը մօտենայ եւ
հազիւ լսելի շունչով մը կը հարցնէ թէ ո՞վ ենք մենք:

— Արմաշական ուսանողներ», կը պատասխանենք եւ այդքան միայն:

— Ես Հոճա Գրիգորն եմ», ըսաւ մարդը եւ անհետացաւ:

Բանտին անկիւնը ծուարած, վաղուան պատահականութիւններու մա-
տին կը մտմտանք, վաղը որ անորոշ է եւ աւելի մտալիկի:

Գրեթէ երկու ժամ վերջ՝ Հոճա Գրիգոր եւ քանի մը Գոնիացի հայեր, որոնք դործի կապակցութեամբ տեղահանուած չէին, բանտի տնօրէնութեան կը դիմեն, եւ մեծ երաշխաւորութեամբ արտօնութիւն կը ստանան բանտէն հանել մեզ օրուան մը համար, տուն տանել, հիւրասիրել, պատսպարել դիշերը եւ յաջորդ օրը պաշար տալ մեզ եւ բանտ վերադարձնել, ապահով ճամբորդութեան մը հապար ու մէկ բարեմաղթութիւններով:

Այն, Հայուն բարախուն սիրտը, Հայուն ասպնջական ոգին:

Դեռ սկիզբն էր այդ մեր երկարածից ու անստոյգ ճամբորդութեան մինչեւ Պաղեստին, Երուսաղէմի Հայոց վանքը, եթէ այդպէս էր կառավարական հրամանը, որուն նուազագոյն վստահութիւնն անդամ չունէինք, բացի ստոյլիկեան տկարութեամբ բախտին յանձնելով գալիքը:

Ոստիկանական հսկողութեամբ՝ շոգեկապը Պօզանթի կը փոխադրէ մեզ: Ոստիկանները կը լքեն մեզ բանտին առջեւ, եւ կը սկսին ազահօրէն ճաշել ու մեր բախտին վրայ ծիծաղել:

Շատ խիստ հսկողութիւն մը չկայ: Սահմանափակ շրջանակի մը մէջ քայլեր կ'առնենք, շրջապատը դիտելու հետաքրքրութեամբ: Օդը խիստ տաք, եւ արեւը բոբր:

Աղետարչ տեսարան մը: Բաղձաթիւ Հայ կալանաւորներ, նիհար, դալուկ ու հեւասպառ, եւ քրտինքի մէջ ողողուած ճամբուն վրայ անընդհատ քար կը կոտրեն ծանր մուրճերով, շրջապատող թուրք ժանտարմաներու մըտքակներուն ու յուսանքներուն ենթակայ:

Իրիկունը մեզ կը չարտեն մութ յարդանոցի մը մէջ: Կը փորձենք քրնանալ: Ապարդին: Մտահոգութիւնը այն է, որ շոգեկապի դիժը կը վերջանայ Պօզանթիի մէջ, ու մենք լեռնային ճանապարհով պիտի քալենք դէպի Տարսոն:

Առաւօտը կը բացուի, պահակներէն մէկը կը բանայ յարդանոցի դուռը, բաներ մը կը մըթմըթայ, բայց խտուրթեան ու սպանձալիքի փորձեր մը չընեն:

Անճամբեր ու անհանդարտ՝ կը սպասենք ճամբայ կլլելու, բայց անպարանքի նշաններ մը չկան ու մենք, ոստիկանական հսկողութենէ ոչ շատ հեռու, արեւին տակ կը շրջադայինք:

Անսովոր եռուղեւ մը կը տիրէ Պօզանթիի մէջ: Բաղձաթիւ բեռնակառքերու խճողում մը: Գերման զինուորներ ռազմաթերք կը փոխադրեն Պաղեստին ճակատը, եւ բամպակի բեռներով կը վերադառնան: Զինուորական տարազով երկու անձեր ալ դէպի մեզ կ'առաջանան: Նախազդացում մը կ'արթըննայ մեր մէջ: Հայու կը նմանին, Հայու դիմագիծ, Հայու աչքեր:

Բախտաւորութիւնը... Գերմանացիներու մօտ զինուորական շուրթագմաններ են, որոնց քարեխօսութեամբ ու միջնորդութեամբ Գերմանական բեռնատար ինքնաշարժ կառքերով ճամբայ կ'ելլենք դէպի Տարսոն, Տարսոնին լեռներու քարքարոտ ու ամայի ուղիներով:

Տարսոնի ոստիկանատունը պարսպապատ ընդարձակ շէնքի մը մէջ ենք: Թշնամական սպանձալիքներ չեն ընեն: Տեղւոյն անուանի հայերէն՝ Շալիարճեան եղբայրները, որոնց վստահուած էր շրջանի թուրք բանակին համար զորքնի ու ալիւրի մատակարարումը, ոստիկանատուն կ'այցելեն, կը քաջայերեն մեզ, նաեւ դրամական օգնութիւն, հարկ եղած ժամանակ ոստիկանները կ'աշտուելու նպատակով, ի հաշիւ ապահով ճամբորդութեան:

Տարսոնի կը յաջորդէ Ատանայի բանտը, հազիւ կ'ծկուելու չափ խցիկ

մը, ուր խոսող ու խոսողէմ պահակներ, մէջ միայն կաթիլ մը քուր խմելու արտօնութիւն չեն տար, այլ եւ անդադար կը հայհոյեն, թուրք հայհոյարանական շատ ճոխ հոլովոյթներով:

Արդեօք ճնշումի ու բռնութեան նախափորձ մը:

Արդեօք չարագուշակ ազդարարութիւն մը դալիք վատ օրերու:

Մամբրէ արեղան¹, միշտ լաւատես, կը քննայ փարատել փախի ու վտանդի ամէն զգացում, եւ քրիստոնէական բարեմտութեամբ կը փորձէ խաղաղ ու պայծառ օրերու յոյսը ներշնչել մեզ:

Մինչ այդ՝ ճամբայ կ'ելլենք դէպի Ճիհուն, դէպի Օսմանիյէ, եւ Ամենոսի լեռնային կիրճերով դէպի Իսլահիյէ, ենթակայ հետիւտն ճամբորդութեան մը բազմապիսի դաժանութեանց:

Բսլահիյէի բանտը եւ ոստիկանատան մէջ՝ ժէօն թուրք սպաներ «կեալութիւններու արիւնոտ սպանդին դէպքերը կը հաշուեն լրբօրէն, միաժամանակ զարմանք յայտնելով թէ ինչպէ՛ս թոյլատրուած չէր ոստիկաններուն, Արմաշական ուսանողներուն հաշուեյարդարն ալ կատարելու Ամենոսի ամալի ձորերուն մէջ:

Գիշերը մղձաւանջ մ'եղաւ: Անքուն աչքերով պահակներու շարժումներուն կը հետեւինք: Ժամերը որքա՛ն դանդաղ կը յառաջանան: Ողջո՛րն, բա՛րի առաւօտ: Պաւարին հետ փախը կը փարատի: Ոստիկանները կայարան կ'առաջնորդեն մեզ: Շոգեկառքը դէպի Հալէպ կը սուրայ:

Հալէպի բանտին մէջ մեզմէ շատերը կը հիւանդանան: Գլուխի ցաւ, պաղատութիւն, հազ, ջերմութիւն: Զինուորական բժիշկ մը կը քննէ մեզ: Հայ է, լրջախոհ ու բարեմոյն հոգի մը:

«Մի մտահոգուիք», կ'ըսէ հայ բժիշկը գուրգուրանքով, «չարաթի մը չափ կը պահենք ձեզ Հալէպի մէջ, կը լաւանաք ու ապահով կը շարունակէք ձեր ճամբորդութիւնը»:

Որքան երախտապարտ ենք Հայ բժիշկի: Հոգածութեան ու դարմանումին:

Շարաթ մը վերջ՝ դէպի Դամասկոս: Հնադարեան այս քաղաքի բանտին մէջ թուրք ոստիկանութիւնը համեմատաբար մեղմ վերաբերմունք ցոյց կու տայ մեզ հանդէպ: Արտօնութիւն կը արտօնենք Դամասկոսի հայոց եկեղեցին ու առաջնորդարանը այցելելու, ուր տեղւոյն հովիւը՝ Արիստակէս Վրդ. Պաշտօնութեան շատ բարեացակամօրէն կ'ընդունի մեզ, կը հիւրասիրէ, եւ ուրախութիւն կը յայտնէ, որ Դպրեմանքի ուսանողներուն թոյլ տրուած է քաղաքական այս վտանգաւոր օրերուն Երուսաղէմ փոխադրուիլ:

Յուլիսի վերջերը, 1916, ապահով Երուսաղէմ կը ժամանենք, եւ կ'ամփոփուինք Հայոց մանքին մէջ, որպէս կրօնական վարժարանի աշակերտներ:

Պատերազմական խիստ պայմաններու ենթակայ՝ տնտեսական անձկութեան մէջ կը դառնուէր Վանքը այդ օրերուն, եւ խճողուած՝ հազարաւոր Հայ զաղթականներով: Երուսաղէմ տարադրուած էին նաեւ թրքահայ շատ մը բարձրաստիճան եկեղեցականներ: Ժամանակաւորապէս փոկ էր ժառանգութեանց Վարժարանը, բայց պատեհութիւն տրուեցաւ մեզ հետեւելու Օրմանեան

¹ Մամբրէ Աբֆ. Սիրունեան, Առաջնորդ Եգիպտահայոց, վախճանած 1966-ին:

Սրբազանի և Գարեգին Վրդ. Սաշատուրեանի² կարգ մը դասախօսութեանց :

Պաղեստինի պատերազմական ճակատը հետզհետէ կը տկարանար, հակառակ թուրք և գերման ուժերու գլխադրական յամառ ճիգերուն :

Թուրք կառավարութեան կողմէ՝ Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութիւնն ալ իր Սինոդով կը փոխադրուէր Դամասկոս : Լուր կը տարածուէր թէ պատերազմական կացութեան հետեւանքով՝ քաղաքի ընդհանուր բնակչութիւնն ալ փոխադրուելու էր աւելի ապահով վայրեր, երբ Անգլիական բանակը բազմական ճարտար հարուածով մը գրաւեց Երուսաղէմը 1917-ի Դեկտեմբերին :

Քաղաքը փրկուած էր : Անգլիական բանակի յառաջացումով Հայ դադթականներու նոր կարաւաններ կը հասնէին Երուսաղէմ :

Թրքական բանակի պարտութեան և Հայ Լեզգիականներու յաղթանակի լուրերը անշափօրէն կ'ոգեւորէին ու կը խանդավառէին մեզ :

Նոյեմբեր 11, 1918, ղինադադար և վերջ Համաշխարհային Առաջին պատերազմի :

Այսօր, երկար տարիներ յետոյ, Արմաշու Դպրեւանքի վերջին դասարանի ապրող քիչերս, տարտղնուած Հայրենի Աշխարհէն մինչև հեռաւոր երկիրներ, ցաւով ու սարսուռով կը վերջիչենք ողբերգական երէկը, աւելի քան համոզուած՝ Հայ ժողովուրդի վերապրումի չքեղ ոգիին, ստեղծագործ հզօր ճիգին և յուսադեղ ապագային :

6. ԹՈՐՈՅԵԱՆ

Տիրրոյր

² Դպրեւանքէն շրջանաւարտ 1905-ին և յետագային Պատրիարք Թուրքիոյ Հայոց 1951-1962 :